

A DISKURZUSJELÖLŐKHÖZ KÖTŐDŐ ATTITÚDOK VIZSGÁLATA AZ OSZTÁLYTERMI KOMMUNIKÁCIÓ KONTEXTUSÁBAN

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A diskurzusjelölők vizsgálata nem csupán a nyelvészeti kutatások egyik kedvelt területe, hanem a laikus nyelvhasználók közt is gyakori beszédtema ez a funkcionális szóosztály. Főként az oktatás és a nyelvművelés által elmarasztalt elemek (pl. a *hát*, az *ugye*, a *deviszont*) érdeklik a beszélőket. Azonban teljesen eltérő módon közelítik meg ezeket a nyelvi egységeket a nyelvészek és a naiv nyelvhasználók. A pragmatikát és diskurzuselemzést művelő kutatók (pl. Schiffrin 1987, Fraser 1999) az írás és a beszéd természetes velejáróinak, funkciógazdag elemeknek tartják őket, amelyek a diskurzusirányításon és a szövegösszetartáson kívül pragmatikai viszonyokat is képesek kifejezni, továbbá emocionális és expresszív szerepkörrel is rendelkeznek. A spontánbeszéd-kutatással foglalkozó írások (pl. Fox Tree–Schrock 1999) pedig a diskurzusjelölők beszédtervezési funkcióját emelik ki. Ezzel szemben a nyelvhasználók – a hagyományos leíró nyelvtanok és nyelvművelő munkák hatására, illetve az iskolai oktatásban hallottak miatt – vagy maguk is beszédterheléknek tekintik a kérdéses szavakat és stigmatizálják őket, vagy pedig túllépnek a tiltásokon és a valós nyelvhasználatból kiindulva kritikákat fogalmaznak meg a hallott szabályokkal szemben.

A megbélyegzés különösen a szóbeliségben gyakran használt elemeket érinti, s főleg a kötőszói eredetű diskurzusjelölőket marasztalják el: udvariatlannak, stílustalannak, modorosnak ítélnék a használatukat. Ezt a megbélyegzést a magyar nyelv esetében eddig interjúkkal (Szabó 2012), irányított beszélgetésekkel (Kósa 2014), kérdőívezéssel (Domonkosi 2007), fókuszcsoportos vizsgálattal (Schirm 2013a), valamint iskolai tanórák elemzésével (Szabó 2013) igazolták, s azt találták, hogy a közoktatásban különösen a tanári oldalról van nagy ellenállás a diskurzusjelölőkkel szemben. Azonban ebben az esetben is megfigyelhető az a paradox helyzet, hogy miközben a tanárok nagy része elítéli ugyan a diskurzusjelölők használatát (például a *hát*-tal való mondatkezdést vagy a *de* és a *viszont* együttes alkalmazását), azonban ők maguk is használják ezeket az elemeket még az osztálytermi kommunikációban

is (Schirm 2013b). S a diákok észre is veszik ezt a következetlenséget és szóvá is teszik (Kósa 2014).

Tanulmányomban empirikus kutatásom anyagait felhasználva egyfelől azt mutatom be, milyen attitűdökkel viseltetnek a tanárok és a diákok a diskurzusjelölők iránt, másfelől pedig a különböző beszélői attitűdökhöz kötődő nyelvi ideológiákat és azok működését ismertetem.

2. Korpusz, módszer, hipotézisek

A vizsgálati anyagom 4, összesen 174 percnyi fókuszcsoporthoz tartozó interjúból és 15 iskolai tanórából áll. Azért választottam egyik módszerként a fókuszcsoporthoz tartozó interjút, mert amellett, hogy a hétköznapi beszélgetéseket modellezi, a vélemények és a motivációk feltárására is igen alkalmas (vö. Vicsek 2006). A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések közül kettőt Szegeden, kettőt pedig Szlovákiában, Nyitrán rögzítettem. A fókuszcsoporthoz tartozó interjúkon összesen 35 fő vett részt: különböző szakos egyetemisták és egyetemi dolgozók. Nem valószínűségi, hanem kényelmi mintavétellel választottam ki a vizsgálati alanyokat, így a minta nem reprezentatív statisztikailag. A csoportokban a legfiatalabb résztvevő 18 éves volt, míg a legidősebb 68 esztendősen, s az adatközlők közt a férfi-női arány egyharmad-kétharmad volt a nők javára. A beszélgető partnerek egymás ismerősei voltak, ezért a vizsgálat nagyon hasonlított a résztvevő megfigyeléséhez. A kérdezés során tölcser technikát alkalmaztam, vagyis a beszélgetés elején a nyelvhasználatra vonatkozó általánosabb kérdéseket tettem fel, később pedig már célzottan az egyes diskurzusjelölők felől tudakozódtam különböző stimulusanyagokat is felhasználva. Bármennyire is hasonlított azonban a spontán, hétköznapi társalgásokhoz a fókuszcsoporthoz tartozó interjú, mégis az én irányításommal zajlott a beszélgetés, ezért emellé az adatgyűjtési mód mellé olyat is választottam, ahol csupán megfigyelői szerepben voltam jelen. Így kerültek a korpuszomba az iskolai tanórák. Az órák egy részét Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Ózdon, a József Attila Gimnáziumban, illetve a Vasvár Úti Általános Iskolában rögzítettem, másik részüket pedig Csongrád megyében, Szegeden, a Ságvári Endre Gyakorló Általános Iskolában. A 15 tanítási óra közül 11 általános iskolai volt, 4 pedig középiskolai, a legfiatalabb diákok 3. osztályos általános iskolások voltak, a legidősebbek pedig 11. osztályos gimnazisták. A rögzítendő órák kiválasztásakor nem csupán arra ügyeltem, hogy különböző életkorú diákok legyenek a mintában, hanem arra is, hogy a tanárok is különbözzenek az életkorukat, a nemüket és az iskolatípust tekintve, így idősebb és fiatalabb, alsó tagozaton, felső tagozaton és középiskolában tanító férfi és női tanárok által vezetett órák kerültek be az elemzendő anyagba. A 15 tanóra mindegyike nyelvtan- vagy irodalomóra volt, ugyanis az volt az előfeltevésem, hogy a diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi babonákat leginkább a magyartanárok terjesztik, s úgy véltem, hogy a nyelvi ideológiák működése legjobban a magyar nyelv és irodalom órákon érhető majd tetten.

A vizsgálat előtti egyik kiinduló hipotézisem az volt, hogy a diskurzusjelölők tekintetében a tanárok részéről fogok nagyobb fokú nyelvi diszkriminációval találkozni. Azt is feltételeztem, hogy a tanárok által közvetített, a diskurzusjelölőkre vonatkozó stigmatizáció negatívan hat a diákokra. Valamint azt is vártam, hogy a nyelvhasználati szintér eltérései miatt különbséget találok majd a szegedi és a nyitrai adatközlők attitűdjei közt.

3. Eredmények

Mind a tanórai korpusz elemzése, mind pedig a fókuszcsoportos interjúk azt mutatták, hogy nem a diskurzusjelölők egészét, csupán egy-két elemet stigmatizálnak igen erőteljesen a nyelvhasználók. Különösen az oralitásra jellemző elemeket érinti a megbélyegzés, például a *hát*-ot, a *deviszont*-ot, a hümmögéseket, azonban az írásban és a beszédben egyaránt megjelenő, gyakran használt jelölőket (pl. *ezzel szemben*, *tényleg*, *mellesleg*) nem kárhoztatják. Az eltérő kezelési módot az okozza, hogy a nyelvhasználók a beszédhez és az íráshoz más-más nyelvi eszményt társítanak (vö. Lanstyák 2009), utóbbit nagyobb presztízsnak, formális stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartván.

Az osztálytermi kommunikáció intézményes, formális és aszimmetrikus jellegéből adódóan a tanórai megnyilatkozásokra is normatív szabályok vonatkoznak. A pedagógus az órákon az ismeretátadás mellett normát is közvetít, valamint a viselkedést is felügyeli, s sokszor még nyelvi ideológiákat is terjeszt. A magyartanárok gyakran korrigálják a diákjaik nyelvhasználatát, magyarázatot azonban általában nem fűznek a javításhoz. Ez a jelenség megfigyelhető volt a rögzített tanórákon is, s a fókuszcsoportos beszélgetésekben is utaltak erre az adatközlők. A tanárok általában a tekintélyelvre alapozva nyilatkoztatják ki a nyelvre vonatkozó szabályaikat és tiltásaikat, s általában kerülendő elemeknek tartják a diskurzusjelölőket. Az interjúkban többen is elmondták, hogy az iskolában a tanáruktól hallották, hogy nem illik használni a töltelékszavakat. Az egyik nyitrai adatközlő arról számolt be, hogy az ő iskolájában a felelésnél minden egyes öö kimondásakor 5 centet kellett a diáknak fizetnie. Egy másik szemináriumon pedig a *hát* szlovák megfelelőjével, a *takže*-vel való mondatkezdéskor leültették a felelőt és nem hagyták tovább beszélni, azzal indokolván, hogy a *takže* határozatlanságot és bizonytalanságot fejez ki.

Az iskolákban rögzített tanórákon is megjelent a diskurzusjelölők megbélyegzése, ahogy azt az alábbi példa is mutatja.

(Kontextus: A diákoknak mellérendelő szószerkezeteket kellett írniuk egymásról. Majd felolvasták a példáikat, a többieknek pedig ki kellett találniuk, kiről szól a jellemzés.)

Tanár: *Somára gondoltál? Soma, akkor te.*

Diák: *Hát.*

Tanár: *Nem kell hát.*

Diák: (torokköszörülés) *Kedves és okos, jófej tehát jó barát, kék nadrág van rajta és barna cipő.*

Tanár: (nevetés) *Jó. **Hát ez egy** ... kék nadrág van rajta és barna cipő.*

Diák: (kórusban): *Boti.*

Tanár: *Valóban órá gondoltál? Jó. Akkor a játék most eddig. Ő mindenki a lényegét megértette. Egészen jó mellérendelő szószerkezetek is elhangoztak.*

A példából látható, hogy a tanár először egy szentenciaszerű kijelentéssel megfedte a diákot a *hát* használata miatt, ám a *Nem kell hát* figyelmeztetés után két mondatral ő maga is *hát*-tal kezdte a megnyilatkozását, amelyet viszont már nem helyesbített. Ez a jelenség, a kétféle tanári mérce, azaz a saját beszédnek és a diákok beszédének az eltérő megítélése és javítása a fókuszcsoportos beszélgetések során is előkerült, s nem csupán a diákok említették ezt. A szegedi természettudományi karon dolgozók közt az interjúban többször is szóba került ez a jelenség. Az igényes nyelvhasználatról beszélgetve az egyik oktató a következőket mondta: „Mégkövetelni megkövetelem a hallgatóktól, hogy én mennyire tudom, hát az.” Egy másik tanári választ idézve: „*Hát én úgy igényes vagyok, hogy elvárom másoktól az igényes beszédet, de én magam igénytelenül beszélek szerintem.*” A fókuszcsoportban résztvevő oktatók kiemelték, hogy másoknak a hibája feltűnik nekik, a saját maguk által elkövetett nyelvi vétségeket azonban nem veszik észre. A tanárok a szegedi csoportban az iskolában hallott arany szabálynak titulálták a *Hát-tal nem kezdünk mondatot!* tiltást, s elmondásuk szerint annyira erősen beléjük ivódott ez az intelem, hogy oktatóként ők is továbbadják. Néhány indoklást idézve: „*A tanár mondta. Azóta én szégyellem magam, ha hát-tal kezdek mondatot*” – vallotta egy középkorú oktató, illetve „*Azt nagyon beleverték az emberbe a suliba*” – nyilatkozta egy fiatalabb dolgozó.

A tanórai korpusz és a fókuszcsoportos beszélgetések adatai alapján elmondható, hogy az osztályteremben a tanárok részéről gyakran megjelenik a diskurzusjelölők beszéd-tölteléknek tartása és megbélyegzése. A diskurzusjelölők stigmatizálására vonatkozó állításokban számos nyelvi ideológia (vö. Lanstyák 2011) tetten érhető. A pedagógusok az iskolában általában a nyelvi standardizmust képviselik és adják tovább, azaz a standard nyelvváltozatot kiemelkedő szerepűnek és magasabb rendűnek (uo. 56) tartják, s a standard nyelvváltozattól idegennek gondolják a diskurzusjelölők használatát. A standardizmus mellett a necesszizmus is megfigyelhető az iskolai nyelvi ideológiák közt, hiszen a tanárok egy része úgy véli, hogy vannak felesleges és hasznos szavak a nyelvben, s a diskurzusjelölők többségét beszéd-

tölteléknek tartván azokat a felesleges szavak közé sorolják és mindent megtesznek annak érdekében, hogy visszaszorítsák a használatukat. A tanároknak az az elvárása, hogy a mondanivaló megfogalmazására különös gondot kell fordítani és választékosagra kell törekedni, a nyelvi elegantizmushoz tartozik (uo. 48). Az igényes szóválasztásnak és a gondos, pallérozott fogalmazásnak az elvárása a nyelvi perfekcionizmushoz (uo. 54) tartozik, a nyelvhelyességi szabályok követése pedig a nyelvi korrekcionizmus ideológiájához (uo. 52) kapcsolható. A *hát*-tal való mondatkezdés kategorikus tiltása vagy a *deviszont* létezésének a tagadása a damnificizmust és a defektivizmust testesíti meg (uo. 47), hiszen a használat kontextusától függetlenül minősítik helytelennek a szót. A diskurzusjelölők tiltásában felfedezhető továbbá a nyelvi mentalizmus és a doktizmus szemléletmódja is. A mentalizmus ideológiájának megfelelően (uo. 52) a tanárok rendszerint párhuzamot vonnak a töltelékszavak és az azokat használó diákok intelligenciája közt: a beszéd-töltelékeket túl sokat használókat alacsonyabb értelmi képességűeknek tartják. Hasonlóan működik a nyelvi doktizmus is (uo. 47–48): a hallgatók a töltelékszavak használatából a beszélő műveletlenségére, iskolázatlanságára következtetnek.

A korpusz elemzése során megfigyelt tanári vélekedésekre az előíró szemlélet volt jellemző. A nyelvhelyességhez kötődő nyelvi ideológiák hangoztatásával a tanárok fenntartják, továbbadják és a tanári tekintély által hitelesítik a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat (pl. a *hát*-tal / *és*-sel / kötőszóval nem kezdünk mondatot! intelmet). A nyelvi ideológiák és az osztálytermi kommunikációban megjelenő minősítések és javítási műveletek azonban nem csupán a diskurzusjelölők kapcsán kerülnek elő, hanem más, nem sztenderdnek ítélt nyelvi jelenségeknél (pl. a nákolásnál, a suksükölésnél) is megfigyelhetők.

Nem meglepő egyébként a tanárok diskurzusjelölők iránti attitűdje, hiszen sem az alap-, sem a középfokú oktatás nem tárgyalja a diskurzusjelölők szerepét, miközben a tankönyvekben annál több szó esik a töltelékszavakról mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekről, így a tanárok azokat az álszabályokat és tiltásokat tudják csak továbbadni, amelyekkel ők maguk is találkoztak. A diskurzusjelölők iránti attitűd vélhetően akkor változna meg, ha a tanárjelöltek már a főiskolai és az egyetemi képzésben megismernék a diskurzusjelölők funkcionális szóosztályát, illetve ha az általános és középiskolás tankönyvek is a funkcionális pragmatikai szemléletet közvetítenék. Hiszen a nyelvi adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a különféle ideológiáktól és tiltásoktól függetlenül még az intézményes keretek között zajló osztálytermi kommunikációban is aktívan használják a diskurzusjelölőket: a tanárok a magyarázataikban, a kérdéseikben és az utasításaikban (vö. Schirm 2013b), a diákok pedig a válaszaikban. Tehát mindenki használja, csak éppen ez nem tudatosul a tanórai kommunikációs színtér szereplőiben, s ezért miközben a tanárok még mindig ellenérzéssel viseltetnek e szóosztály iránt, addig a diákok már észreveszik a következetlenséget a tiltás és a használat közt, s az attitűdjük is ennek megfelelően módosul.

A tanár-diák vélekedések különbségén kívül a fókuszcsoportos interjúkban a magyarországi és a határon túli adatközlők véleménye közt volt még markáns eltérés. Arra a kérdésre, hogy mi miatt javították ki őket a legtöbbször, a nyitrai egyetemisták a nyelvjárási beszédet említették, s a válaszaik közt elő sem került a töltelékszavak használata miatti javítás. Ezzel szemben Szegeden azonnal előhívódtak a beszéd-töltelékekre vonatkozó tanári intelmek és javítások. A 19 szlovákiai adatközlő 19 Nyitra környéki településről származott¹, így nem meglepő, hogy esetükben a beszédükben előforduló nyelvjárási elemek megítélése jelentette a legnagyobb problémát. A diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi babonákat a szegedi csoportoktól eltérően egyik nyitrai fókuszcsoport sem említette magától, így náluk nekem kellett a beszélgetést erre a témára irányítanom. Kivetítő segítségével felvillantottam az *izé, hát, szóval, nos* és *tényleg* szavakat, s arra kértem őket, hogy mondjanak hasonlókat, illetve azt kérdeztem tőlük, hogy szerintük mire valók ezek a szavak. A nyitrai csoporttagok segédszavaknak, illetve töltelékszavaknak nevezték a példaként felhozott elemeket és az *amúgy, aztán, ilyen, no, ööö, ja, hogyishívják, majd, ugyi, oszt, tehát* szavakat említették még. E szavak funkciójuként az időhúzást, a gondolkodást, a hangsúlyozást, a magyarázatot és a helyettesítést adták meg, illetve úgy vélték, hogy ezek képesek színesíteni is a beszédet és a használatukkal a beszélők könnyebben ki tudják fejezni magukat. Vagyis a nyitrai adatközlők egyáltalán nem viseltettek negatív attitűddel a diskurzusjelölők iránt, annak ellenére, hogy elmondásuk alapján az alapiskolában és a gimnáziumban is többször találkoztak például a *De-vel nem kezdünk mondatot!* intellemmel, ám ők nem értettek egyet az ilyen kategorikus kijelentésekkel.

A diskurzusjelölők közül a nem sztenderd módon használt *-e* kérdőszavas szerkezeteket (*Ott-e leszek? Jól-e vagy? Nem-e lehetne-e?*) a magyarországi informátorok mind elítélték, s reakcióik a „hülyeség, ez így nem jó, rossz, jaj, juj, rémes, ez már fáj” voltak. A nyitrai adatközlőknél azonban más attitűd volt megfigyelhető. Az első nyitrai fókuszcsoport tagjai teljesen megengedőek voltak a nem sztenderd *-e* kérdőszós variánsokkal szemben. Említették, hogy például Kecson az *-e* kérdő partikulát szinte bármihez hozzáteszik a beszélők, ezért számukra a fenti formák nem szokatlanok, ők maguk is gyakran használnak hasonlókat. A második nyitrai fókuszcsoport tagjai először kijavították a nem sztenderd *-e* kérdő partikulás formákat. Később azonban a beszélgetés során kiderült, hogy a csoporttagok ismerik az *-e* szócska különféle, nem sztenderd használati módját, ugyanis a palóc vidékeken, például Füleken az *-e* kérdőszót bármihez hozzákapcsolják a beszélők. Példaként a *Csőszök-e* formát említették, ám rögtön fölmerült magyarázatként a részükről, hogy az ilyen szerkezeteket szándékosan, a beszélgetőtárs kifigurázásaként is lehet használni.

¹ A nyitrai fókuszcsoport résztvevői a következő településeken laktak: Alsószeli, Barsbaracska, Csallóközkürt, Deáki, Dunaszerdahely, Fülek, Galánta, Násdszeg, Kéménd, Köbölkút, Lég, Nagymegyér, Nagysalló, Nyárasd, Salka, Szőgyén, Torna, Tornagörgő, Vízkelet.

A kétnyelvű környezetben élő nyitrai adatközlők a szegedi válaszadóktól eltérően nem viseltettek negatív attitűddel a diskurzusjelölők iránt. Ez azzal magyarázható, hogy a nyelvjárási beszédük miatt őket ért megbélyegzés hatására eleve sokkal elfogadóbbak mindenféle nem sztenderd nyelvhasználati forma iránt. Hiszen ők már sokszor megtapasztalták, hogy ugyanannak a jelenségnek a kommunikációs színtértől függően több változata is használható, s megszokták, hogy a helyzettől függően nem csupán nyelvet, de stílust és kifejezésmódot is kell váltaniuk.

Az iskolából, illetve az otthoni nyelvi környezetből magukkal hozott attitűdtől függetlenül azonban a konkrét mondatokban (pl. *Hát eljössz? Siessünk hát! Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.*) megjelenő diskurzusjelölőket egyformán ítélték meg a szegedi és a nyitrai fókuszcsoporthoz tartozók: azokat nem tartották fölösleges elemeknek, hanem a szövegekörnyezet függvényében a használati körök széles skáláját társították hozzájuk, felismervén az elemek emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit.

4. Összegzés

A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk és a tanórai korpusz anyagai is igazolták az előzetes hipotéziseket, ugyanis mindkét adatgyűjtési mód esetén a tanárok részéről volt nagyobb fokú nyelvi megbélyegzés tapasztalható a diskurzusjelölőkkel szemben. Ez a stigmatizáció a megfigyelések szerint negatívan hat a diákokra, ugyanis a közoktatásból kikerülve még a felsőoktatásban tanuló vagy éppen már gyakorló pedagógusként tevékenykedve is emlékeznek a hallott tiltásokra, s többnyire bizonytalanok a kérdéses elemek használatát illetően. A vizsgálatból az is kiderült, hogy a beszélők az iskolából hozzák magukkal a diskurzusjelölők iránti attitűd alapjait, amely számos nyelvi ideológiával (pl. a standardizmussal, a necesszizmussal, az elegantizmussal, a perfekcionizmussal, a korrekcionizmussal, a damnificizmussal, a doktizmussal, a defektivizmussal, a mentalizmussal és a doktizmussal) összekapcsolódik. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekből az is bebizonyosodott, hogy azok az adatközlők, akik maguk is stigmatizálják bizonyos mértékben a vizsgált elemeket, a konkrét mondatokban megjelenő diskurzusjelölők többségét nem tartják funkciótlannak. Továbbá a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekben jelentős különbség volt megfigyelhető a szegedi és a nyitrai adatközlők vélekedései közt, amely az eltérő nyelvi közegnek tulajdonítható.

Hivatkozások

Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk.: *Műhelytanulmányok a nyelvújulásról*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, 141–153.

- Fox Tree, Jean E.–Schrock, Josef C. 1999. Discourse markers in spontaneous speech: oh what a difference an *oh* makes. *Journal of Memory and Language* 40, 280–295.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931–952.
- Kósa Csilla Erika 2014. „Vannak olyan tanárok is, akik azt mondják, hogy nem lehet, és mégis ők is használják”. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Kugler Nóra–Vladár Zsuzsa szerk.: *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 408–413.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai. Karakteristiky maďarského hovoreného jazyka*. Pozsony–Bratislava: STIMUL, [http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf – 2015. március 24.]
- Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Misad Katalin–Csehy Zoltán szerk.: *Nova Posoniensia*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 13–57.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2013a. Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők. In: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 324–336.
- Schirm Anita 2013b. A diskurzusjelölők a tanári magyarázatokban. In: Szöllősy Éva–Prax Levente–Hoss Alexandra szerk.: *Találkozások az anyanyelvi nevelésben*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 259–268.
- Szabó Tamás Péter 2012. Metanyelvi diskurzusok magyar iskolákban. In: Balázs Géza–Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – Palimpszeszt, 349–355.
- Szabó Tamás Péter 2013. A corpus-based analysis of language ideologies in Hungarian school metalanguage. *Research in Corpus Linguistics* 1, 65–79.
- Vicsek Lilla 2006. *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris Kiadó.